

**МОВАРОУННАХРДА ҚОГОЗ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТАРИХИ
ВА УЛУҒ ИНСОНЛАРНИНГ ПУРҲИКМАТ СЎЗЛАРИ**

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.10.10.001>

Джураев Хусен Хайруллоевич

Бухоро давлат университети “Ислом тарихи ва манбашунослиги, фалсафа” кафедраси, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). “Шарқ тиллари таълими ва бухорийлар меросини ўрганиши” илмий-тадқиқот маркази аъзоси. husaunbuxoriy@mail.ru

Аннотация: мазкур мақолада қозғоз ишлаб чиқариши тарихи, қадимдан Марказий Осиё ва Европани қозғозга бўлган эҳтиёжни қондириши, Бухоро ва Самарқанд қозғози ислом мамлакатларида папирус, пергамент ўрнини тамоман эгаллаши ҳамда Мовароуннаҳрда фикҳ илмини ривожланишига хизмат қилган Хожя Абу Ҳафс Кабир ал-Бухорийнинг қозғоз ҳақида айтган пурҳикмат сўзлари ҳақида фикр мушоҳада юритилади.

Калит сўзлар: Бухоро, Самарқанд, қозғоз, тарих, пергамент, папирус, Европа, Марказий Осиё, ишлаб тарихи.

Аннотация: В данной статье рассмотрена история производства бумаги, удовлетворяющая спрос на бумагу в Средней Азии и Европе с древнейших времен, бухарская и самаркандская бумага полностью заменила папирус и пергамент в исламских странах, способствовала развитию юриспруденции в Мовароуннахре. Мудрые слова Кабира аль-Бухари на бумаге заставляют задуматься.

Ключевые слова: Бухара, Самарканд, бумага, история, пергамент, папирус, Европа, Средняя Азия, история развития.

Annotation: This article discusses the history of paper production, which satisfies the demand for paper in Central Asia and Europe since ancient times, Bukhara and Samarkand paper completely replaced papyrus and parchment in Islamic countries, contributed to the development of jurisprudence in Movarounnahr. The wise words of Kabir al-Bukhari on paper make you think.

Key words: Bukhara, Samarkand, paper, history, parchment, papyrus, Europe, Central Asia, history of development.

Тарихий манбаларда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудлари VII асрдан бошлаб Мовароуннаҳр номи билан тилга олинади. Бу атаманинг келиб чиқиши бевосита ислом динининг бу ўлкага кириб келиши билан боғлиқ. Мовароуннаҳр атамаси “Дарёнинг нариги томони” маъносини англатади. Дарёдан мурод ўша даврдаги Жайхун, яъни ҳозирги Амударё назарда тутилади. Мовароуннаҳр атамасига бўлган ишора илк бор Умар (р.а.)нинг Аҳнафга (Абу Баҳр ат-Тамимий Аҳнаф ибн Қайс ибн Муовия ибн Ҳусойн (в. 67, 71 ёки 72/686, 690 ёки 691). Асли исми Заҳҳок бўлган. Оёғи оқсоқ бўлгани учун Аҳнаф (оқсоқ) деб ном олган. Расулуллоҳ

(с.а.в.) даврида мусулмон бўлган ва Умар (р.а.) томонидан Хуросонга жўнатилган. Сиффин жангида Али (р.а.)нинг лашкарбошиси бўлган (Шамсуддин аз-Заҳабий. Сияр аълам ан-нубала. Ж.10. – Байрут: Дар ал-фикр, 1991. – Б. 199) йўллаган мактубида учрайди. 22-ҳижрий (милодий 642) йилда Аҳнаф ибн Қайс Марв ва Балхни эгаллагач, халифа Умар ибн Хаттоб (р.а.) унга шундай мактуб йўллаган: “Аммо баъд! Дарёдан ўтманглар. Дарёнинг бу тарафи билан чекланинглар. Хуросонга нима мақсадда кирганингизни яхши биласизлар. Хуросонга нима мақсадда кирган бўлсангиз, шу ниятда бардавом бўлинглар. Шунда ғалабангиз ҳам бардавом бўлади. Дарёнинг у тарафига ўтишдан сақланинглар” (Ибн Жарир ат-Табарий. Тарих ат-Табарий. – Ар-Риёд: Байт ал-афкар ад-давлия, 2005. – Б. 695.). Умар (р.а.) мазкур мактубида дарё ортидаги юртларга ишора қилиб, мактубда “*رهنل*” (ан-наҳр – дарё) сўзи ва “*نود*” (дун ан-наҳр – дарёнинг олди тарафи) иборасини ишлатади. Бу сўз ва ибора ўша вақтда “Мовароуннаҳр”, яъни “дарёнинг орқа тарафи” атамаси мавжуд бўлган, деган асосли эҳтимолга далолат бўла олади. (Мазкур ҳудудлар қадимда Сўғдиёна деб юритилган. Бу номни Искандар Македонский қўйганлиги тарихий манбаларда қайд этилади. Кейинчалик ислом дини кириб келгунга қадар Турон деб аталган. Араблар кириб келгач, Мовароуннаҳр атамаси пайдо бўлган. Улар Мовароуннаҳр деганда Ўрта Осиёнинг Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ҳудудларни назарда тутганлар. XIX асрга келиб, мазкур ҳудудлар Туркистон деб атала бошлаган)

Бу ўлканинг ислом дини кириб келишидан олдинги ижтимоий ҳолати ҳақида Ёқут Ҳамавий шундай ёзади: “Мовароуннаҳрдан мурод Хуросондаги Жайхун дарёсининг нариги томонидир. Жайхуннинг шарқий тарафи “Ҳайталлар юрти” деб ҳам аталади. Ислом кириб келгач, бу ҳудудлар “Мовароуннаҳр” деб атала бошлади. Жайхуннинг ғарбий томони эса, Хуросон ва Хоразм вилоятига тегишли бўлган. Хоразм Хуросон ҳудудига кирмайди, балки у алоҳида иқлим – юрт ҳисобланади. Мовароуннаҳр иқлимлар ичида ҳавоси энг мусаффоси, энг ҳосилдори ва бошқа яхши жиҳатлари нисбатан кўпроғи саналади. У ерлик аҳоли яхшилик ва саховатга ўч ва ёрдампарвар бўлиб, ёмонликдан йироқ ва бағрикенг инсонлардир. Шу билан бирга, мовароуннаҳрликлар тенгсиз куч-қудрат, енгиб бўлмас қатъиятлилик ва жасурлик соҳиби бўлганлар. Шунингдек, уларда ҳарбий тайёргарлик ва қурол-аслаҳа яхши ривожланган. Бу ўлканинг ҳосилдорлиги шундаки, мазкур ҳудуднинг унумдорлиги борасида айtilган васфларни санаб адоғига етиб бўлмайди. Ҳатто бутун ислом оламида ҳам Мовароуннаҳрчалик ҳосилдор юрт топилмайди. Чунки бошқа ўлкаларда бир неча марта қаҳатчилик бўлса ҳам, Мовароуннаҳрда ҳосилдорлик ва тўкин-сочинлик бардавом бўлади. Мовароуннаҳрликлар иссиқ, совуқ ёки бирор офатга йўлиқсалар, экинзорларидан нажот излайдилар. Уларнинг ҳосили ўзлари ва қариндошларига ҳам етиб, ҳатто ортиб ҳам қолади. Бу ўлка аҳолиси бошқа юртлардан бирор нарса олиб келишга эҳтиёж сезмайди. Мовароуннаҳрнинг ҳар бир қарич ерида шаҳар, қишлоқ, сув, экинзор

ёки яйловларни учратиш мумкин. Ҳар бир аҳоли ўзига ва оиласига етарли ва ҳатто ундан ортиқ миқдордаги ҳосилотга эга.

Худуддаги сувлар чуқуклиги ва истеъмолга яроқлилиги билан ажралиб туради. Мовароуннахрнинг тоғлари, воҳалари ва шаҳарларининг деярли барчасида сув мавжуд. Аҳоли туя, эшак ва хачир каби уловлардан фойдаланадилар. Қўй гўштини туркманлардан олиб келадилар, қолган озуқалар эса ўзларида етарлича топилади.

Мовароуннахр аҳолисининг либослари пахтадан бўлиб, пахта бу худудда кўп етиштирилади ва у ердан бошқа юртларга етказиб берилади. Шунингдек, шойи, жун, тола ва Хўжанд ипаги кўп ишлаб чиқарилади. Ипак аҳоли орасида қадрли бўлиб, ортиб қоладиган даражада кўп эмас, албатта. Шунингдек, бу худудда мислсиз ва бебаҳо қоғоз ишлаб чиқарилади. (Қаранг: Ёкут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-Булдон. Ж.5. – Байрут: Дар Байрут, 1984. – 45-47; Абул Қосим ибн Ҳавқал ан-Насибий. Китаб сурат ал-арз. – Лондон: Брилл, 1939. – Б. 465.)

Бухоро ва Самарқанд қоғозининг яратилиши хусусида тарихий манбаларда турлича фикрларни учратиш мумкин. VII асрда ҳали Европада папирус ва пергамент асосий ёзув ашёси сифатида фойдаланилаётган бир вақтда Шарқ мамлакатларида аллақачон қоғоз ишлаб чиқариш йўлга қўйилган эди. Бу эса Араб халифалигига қарашли барча юртларда, айниқса, ҳозирги Марказий Осиё худудида қўлёзма китобларнинг ёйилишига кенг имконият яратди. Дамашқда (Дамашқ ва Бухорои шарифнинг олий сифат қоғозлари ҳақида. - Таниқли турк олими ва ҳаттоги Маҳмуд Бадриддин Ёзир ўзининг “Маданият оламида ёзув ва ислом маданиятида қалам гўзали” (Ayyildi3 matbaasi, Ankara - 1974) номли китобининг II жилдида қадимий қўлёзма манбалар асосида ўтмишда қўлланилган қоғоз турларини санаб кўрсатади: “Когид турларидан “Ҳашебий” (қоғози Абрешимий - ипакдан тайёрланган) ва “Дамишқий”га эътибор бериладир ва Самарқанд когидиндан ашакиси қабул этилмайди: Когиднинг энг оддийси “Дамишқий”дирки, қиймати маълумдир. Иккинчи “Давлат - ободий”дирки, барчаси тушунарлидир. Учинчи “Хатоий”дир. Тўртинчиси “Одилшоҳий”дир. Бешинчи “Ҳарири Самарқандий”дир. Еттинчи “Ҳиндий”дир. Саккизинчи “Низомшоҳий”дир. Тўққизинчи “Қосимбеғий”дир. ўнинчи Ҳарири Ҳиндий”дирки, кичик қитъададир. Ўн биринчи Гуни-и Табризий”дир, шакар рангдир. Ишлаб чиқарилиши Табризликларга махсусдир. Ўн иккинчи “Муҳаййир”дирки, у ҳам шакар рангдир. Бу қоғоз турларига юқорида исми кўрсатилган “Ҳашебий” ва “Самарқандий” ҳам илова қилинса, ҳаммаси 14 нав бўлади... “Ободий” когидларининг биринчи нав (синф) когидлардан эканлигига хатотларнинг розилиги бор. Бухоро когидлари ҳам сафда келади”. Қаранг: Тўхтамурод Зуфаров. Хат таълими. Т.: “Meriyus” 2010. -Б.56-57) энг сифатли қоғоз ишлаб чиқарилганлиги, бизгача етиб келган ва илк араб қоғоз китобининг Дамашқ (ўрама) китоби деб номланганлиги тарихий манбаларда далиллар билан асосланган. Баъзи олимларнинг фикрича, Марказий Осиё худудида, хусусан, Бухоро ва Самарқандда қоғоз ишлаб чиқариш Араб халифалигига

қадар ҳам мавжуд эди. 1931 йили Муғтепа тоғидан топилган Самарқанд ҳукмдорларига оид ҳужжатлар ҳамда Тупроқ қалъада қўлга киритилган Хоразм архив материаллари Сўғдиёна, Хоразм ва Бактриядаги қоғозга ёзилган маҳаллий қўлёзмаларнинг араблар фатҳидан авалги даврларга оидлигини асослайди. Баъзи тарихчиларнинг фикрича, бухоролик ва самарқандликлар қоғоз ишлаб чиқариш сирларини 751 йили Таласда бўлиб ўтган жангда Зиёд ибн Солиҳ томонидан асирга олинган хитойлик қоғоз усталаридан ўрганишган. Туркиялик тарихчи олим, профессор Карабажек олиб борган тадқиқотларга кўра, қоғознинг эски увода ёки латта-путталардан тайёрланиши бухоролик ва самарқандликларнинг кашфиёти сифатида талқин қилинади. Чунки Бухоро ва Самарқандда X асрга қадар, аниқроғи 940 йилгача уводадан қоғоз тайёрлаш иши йўлга қўйилган, деб эътироф этилади. Лекин баъзи манбаларда уводадан қоғоз тайёрлаш технологияси Хитойда эрамининг (мил. 105 йил) иккинчи асридан эътиборан мавжуд бўлганлиги ҳақидаги фикрлар ҳам бор. Нима бўлганда ҳам, X асрнинг охирига келиб, Бухоро ва Самарқанд қоғози ислом мамлакатларида папирус ҳамда пергамент ўрнини тамоман эгаллади.

Марказий асрларда қоғоз ишлаб чиқариш сердаромад соҳага айланди ва бундан катта фойда олина бошланди. Бухоро ва Самарқанд ўз қоғозини халифаликнинг бошқа вилоятларига ҳам сотишни йўлга қўйди. Бу қоғоз турининг Европа бозорига етказиб берилиши у ерда илгари ёзиш учун асосий ашё сифатида ишлатилиб келинган папирус, чарм, пергамент кабиларнинг ўрнини энди қоғоз эгаллашига ва бу эса нафақат Европа, балки бутун дунё маданий тараққиётининг юксалишига сезиларли туртки бўлди.

Қадимдан қоғозга бўлган эҳтиёж унинг ардоқланиб, келинишига сабаб бўлган. Ҳатто, фикҳий манбаларда қоғозни исроф қилмаслик борасидаги турли ривоятларнинг мавжудлигига гувоҳ бўламиз. Жумладан, XIV асрда яратилган “Салоти Масъудий” номли асарда куйидаги ривоят келтирилади: “Ҳайрату-л-фуқҳо ва ҳижлату-л-фузалода келтурубдурки, “Хожа Абу Ҳафс Кабир ал-Бухорий айтибдурлар:- “Мен таҳоратсиз ҳолимда қоғозфурушлар расталаридан ўтмас эрдим”. (Салоти Масъудий. Манбалар хазинаси. Тошбосма. №175. - Б.153. 21-23-қаторлар.)

Шунингдек, “Ҳайрату-л-фуқҳо” асарининг бошқа бир ўрнида Имом Абу Ҳанифадан куйидаги ривоят баён этилган:- “Агар таҳоратсиз бўлсанг қоғоз сотиладиган жойга борма. Бу мусулмонликни улуғлашдир. Ёзилган қоғозларни оёқости қилиш ҳарфларни хор қилишдир”. (Ҳайрату-л-фуқҳо. Шахсий кутубхона. Қўлёзма. 98б варақ.)

Қоғознинг ардоқланиши, унинг қийматини ошишига ҳам сабаб бўлган. Аҳмад ибн Қож Варроқ (IX-X) 800 ёки 700 динор меъросининг барчасига қоғоз сотиб олиб, йиллар давомида унга ҳадис ёзгани, Абу Али ибн Шихоб эса қоғознинг ўзидан 1025 дирҳам фойда кўргани, яъни, 5 дирҳамга қоғоз сотиб олиб, унга уч кеча-кундузда девон ёзиб 200-150 дирҳамдан сотганидан (Қаранг: Хатиб Бағдодий. Тарихи Бағдод. Ж. IV. -

Б. 425., Ж. VII. 339-340.) илк Ўрта асрларда ҳам саноатнинг бу соҳасидан унумли фойдаланганлар талайгина эканлигини кўрамиз. Ўша даврдаги қоғознинг нарҳини бошқа нарх-наволар билан солиштирадиган бўлсак, (Асад ибн Абдуллоҳнинг аскарлари 118/736 йилда 20 дирҳамдан маош олган, яхши даромад топадиган хунармандлар эса ойида 10-15 дирҳам, Иброҳим Тамғочхоннинг вақф ҳужжатларида кўрсатилишича, Мадраса талабаларининг нафақалари 30 дирҳам, Басрада эса эчкилар кўзилаган маҳалда эчки гўшти 10 дирҳамни ташкил этган (Средневековый город Средней Азии. - С. 305-306)) анча қиммат турганини гувоҳи бўламиз. Зотан, хунарманднинг бир ойлик иш ҳақиға 2-3 та қоғоз сотиб олиш мумкин бўлган. Шу сабабли ҳам юқорида зикр этилганидек, фикхий манбаларда қоғозни исроф қилмаслик ва кадрлаш борасида кўрсатмалар берилган. Ҳатто Хоразмий бир дўстини мактуб ёзмаганлиги боис, унга ҳазиллашиб Самарқанддан анча йироқда яшаганлиги ва у учун қоғоз ниҳоятда қадрли эканлигини айтиб, дўстини авф этгани хусусида ривоят мавжуд.

Юқоридаги маълумотлардан келиб чиқиб хулоса қиладиган бўлсак, VIII-IX асрларда саноатнинг кўпгина тармоқлари қатори қоғоз ишлаб чиқариш ҳам кенг ривожланди, натижада Бухоро ва Самарқанд қоғози Миср папирусини муомала бозоридан сиқиб чиқарди. Мовароуннахрнинг кўплаб шаҳарларида қоғоз расталари, ҳатто алоҳида қоғоз бозорлари (Ҳиндистонда нашр этилган китоблар эса юпка, сарғиш, тубжой аҳоли тили билан айтганда, “жайдари” қоғозларда нашр қилинган. Тошбосма ва босма нашрлар қўлёзма китоблар қийматини тушириб юборган. Илгари машхур бўлган, “ипак”, “канаби”, “хон балиғи” каби юқори навли қоғозлар ўрнига юпка, сифатсиз қоғозларга қўлёзмалар кўчирилганлигини ҳам учратиш мумкин. Қаранг: Ҳусен Жўраев. Беназир санъат мутолааси. – Т.: “Наврўз” -2014. Б. 81) борлиги ҳамда қоғоз ишлаб чиқаришнинг турли тармоқлари мавжудлиги ушбу соҳанинг кенг ривожланганидан дарак беради.

Нафақат китобатчилик соҳаси, балки умумбашарий маданиятнинг шаклланиши ва ривожланишида қоғознинг кашф этилиши жуда муҳим аҳамият касб этади. (Иброҳимжон Йўлдошев. Низомий номидаги ТДПУ профессори, филология фанлари доктори “Маърифат” газетаси / № 452. 2012 йил -Б.4.) Қоғоз ихтиро этилгунга қадар қадимда қўлёзма китоб учун ашё сифатида папирус (Папирус- поясининг мағзи ёзув ёзишга материал тайёрлаш учун ишлатиладиган қамиш.), тери, пергамент (Пергамент- (мил. ав. II-асрда хат ёзиш учун хизмат қиладиган материал пергамент тайёрлана бошланган Пергам шаҳри номидан) - 1) махсус ишлов берилган мол ва чўчка териси; доира, дўмбира, барабан ва баъзи машина деталлари учун ишлатилган. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” -2006 Б. 163.), газлама-мато, суяк, сопол, дарахт пўстлоғи ва тахта кабилардан фойдаланиларди. Ҳар бири муайян давр учун ўзига хос аҳамиятга эга бўлган ушбу ёзув воситалари баъзи бир камчилик ва нуқсонлардан ҳам холи эмасди.

Хусусан, папирусенгил бўлса-да, ўтанозик, сополэсасалгасинаверган, газлама-мато эса тез тўзиб, чиришга мойил бўлган. Бундан ташқари, ушбу ёзув ашёларининг кўпчилиги қурт-кумурсқаларга ем бўлган. Қадимги қўлёзмаларнинг аксарияти бизгача етиб келмаганлигинининг сабабларидан бири ҳам шунда. Аждодларимиз ўз ёзувларини зарур ҳолларда тош ва қояларга ҳам ёзишган. Сопол тахтачаларга ёзиш кўпроқ Шарққа хос эди. Ёзув ашёси сифатида папирусдан фойдаланиш кенг авж олган даврларда ҳам Шарқ халқлари сопол тахтачаларни истеъмолдан чиқариб ташламаган. Улар баъзи хабар ва қайдларни ёзишда ҳамда ҳисобларни юритишда барибир қўл келаверган. Ҳар икки томонига мум суртилган ёғоч тахтачалардан мактаблардаги дарс машғулотларида фойдаланилган. Уларда ўқувчилар машқларни бажаришган. Катталар уни почта қоғози сифатида ишлатишган. Аммо бу ашёлар (сопол, мумли ва тоштахталар)га йирик бадиий асарларни ёзиш қийинчилик туғдирарди. Натижада доимий изланишда бўлган аждодларимиз папирусни кашф этишди. (Книговедение. Энциклопедический словарь, М., 1981. - С.25.)

Фойдаланган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Жўраев Ҳ. Беназир санъат мутолааси. – Т.: Наврўз. 2014. – Б. 81.
2. Зуфаров Т. Хат таълими. – Т.: Meriyus 2010. – Б. 56-57.
3. Йўлдошев И. “Маърифат” газетаси / № 452. 2012. – Б. 4.
4. Книговедение. Энциклопедический словарь, - М.: 1981. – С. 25.
5. Салоти Масъудий. Манбалар хазинаси. Тошбосма. №175. – Б 153. 21-23-қаторлар.
6. Средневековый город Средней Азии. – С. 305-306.
7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. ЎзМЭ. 2006 – Б. 163.
8. Хатиб Бағдодий. Тарихи Бағдод. Ж. IV. – Б. 425., Ж. VII. 339-340.
9. Ҳайрату-л-фуқаҳо. Шахсий кутубхона. Қўлёзма. 98б варақ.